

8.3 Здійснення правосуддя на українських землях у добу Гетьманщини (1722-1764 рр.)

У 1722 р. була створена І Малоросійська Колегія і затверджена посада російського резидента при гетьмані.³ У функції зазначеної інституції входило проведення спільних з козацькою старшиною розслідувань, судових процесів і отримання відомостей про внутрішню обстановку в Україні,⁴ перешкоджання гетьманському судові у винесенні неузгоджених з царем смертних вироків стосовно полковників, полкової та генеральної старшини.⁵

Часті обвинувачення в неправосудності та зловживанні від представників різних верств населення Гетоманщини спрямовувалися і на адресу Генерального суду. Скарги на непорядки в судах доходили до гетьмана, а потім і до царя.⁶

Під час правління гетьмана П.Полуботка почалося саботування зміцнення законності слідчих і судових органів, а також усієї судової системи Гетьманщини. Цими заходами Полуботок хотів забезпечити гетьманську державність підтримкою соціальних низів, що на той час становила більшість українського народу.

Так, своїми першими універсалами від 19 листопада 1722 р. П.Полуботок забороняв старшині залучати козаків до робіт у себе і знімати з них наклади в судах, чим він майже на місяць випередив указ І Малоросійської колегії від 17

³ Греченко В.А. Історія та культура України. Харків: ХНУВС, 2017. С.117-118.

⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. *Праці українського наукового інституту*. Кн.3. Варшава, 1934. Т.ХІХ.С.142.

⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / [передм. О.І.Гуржія; ред. рада В.А.Смолій, П.С.Сохань, М.Ю.Брайчевський та ін.]. К.: Час, 1993.С.400.

⁶ Лазаревський А. Павел Полуботок. *Русский Архив*. М., 1880. Кн.1.С.150.

серпня 1722 р.⁷

Одним із значних універсалів, що стосувалися реформування судів, у тому числі й органів, що займалися процесуальними діями, був універсал, виданий Полуботком 19 серпня 1722 р. У ньому вказувалося на необхідність встановлення колегіальності судочинства, залучення до розгляду справ, крім урядовців, й інших чесних і розумних осіб з позитивною в суспільстві репутацією.⁸ Для проведення слідчих дій і судових засідань потрібно створювати спеціальні судові приміщення, в яких мали зберігатися юридичні кодекси і збірники, розміщуватися судовий персонал, крім цього передбачалися спеціальні приміщення для попереднього затримання осіб, котрі перебували під слідством.⁹ Судова колегія повинна була проводити судове слідство і розглядати справи відповідно до принципів колегіальності, справедливості, законності, об'єктивності, доцільності.¹⁰ Особливо це стосувалося сільських судів, де попереднє розслідування і судові засідання супроводжувалися публічними хабарами і здирствами в'їтів та отаманів. Через це, під страхом як матеріальних, так і тілесних покарань, вимагалось проводити юридичні дії у відповідних місцях і судити «не пьянственным, но трезвым умом».¹¹

⁷ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута ([з історії кодифікації західно-руського та українського права](#)) *Записки соціально-економічного відділу ВУАН*. Т. 2–3. К., 1926. С. 39-40.

⁸ Лазаревський А. Суды в старой Малороссии. *Киевская Старина*. 1898. Т. 62. С. 90.

⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. К.: АН УРСР, 1959. С. 345.

¹⁰ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-1723 годы. К.: НБУ Украины, из коллекции Гринченко, 1897. С. 7-8.

¹¹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута. ([з історії кодифікації західно-руського та українського права](#)) *Записки соціально-економічного відділу ВУАН*. Т. 2–3. К., 1926. С. 91

Універсалами, виданими П.Полуботком у червні 1722 р. та в січні 1723 р., було структуризовано ієрархію загальних судових органів і поставлено чітку послідовність стосовно подачі та розгляду апеляцій в них і тим самим обмежено судову компетенцію І Малоросійської колегії, у віданні якої залишилися лише функції вищої апеляційної інстанції.

Встановлення системи судової ієрархії, порядку проходження апеляцій по урядово-судових інстанціях сприяло повному оформленню правового статусу полкових судів і закріплення посади полкового судді. Так, до 1722 р. полковий суд скоріше був формальним, а всі кримінально-процесуальні дії та судові засідання виконувалися із вказівки і під контролем полковника, така ж ситуація спостерігалася і в магістратських та ратушних судах. Після виходу зазначених універсалів було зроблено чіткий розподіл між цими судами, тим самим вирішилося протиріччя між міськими міщанськими та козацькими судовими органам, що існували раніше через втручання місцевої старшини в магістратські справи і це заставляло міську знать шукати захисту в царського уряду.¹²

На початку XVIII ст. все більше почали поглиблюватися відмінності між обвинувальним та інквізиційними процесами. В цей період розгляд цивільних справ за методами ставився на один рівень з кримінальними справами, пов'язаними з розбоєм, убивствами та крадіжками.¹³

Вирішувати кримінальні або цивільні справи власними силами сурово заборонялося законом. Судочинство здійснювалося тільки судами загальної юрисдикції або спеціальними чи судовими органами, що були наділені такою компетенцією.¹⁴ Змінювати або скасовувати рішення суду першої інстанції

¹² Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава: Праці українського наукового інституту, 1933. Т.ІІ: від половини XVII століття. С.132.

¹³ Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. М.: Госюриздат, 1957. Т.1. С.676.

¹⁴ Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. проф. А.Ф. Кистяковского. К.: Университетские известия, 1879. С.80.

дозволялося тільки вищим судовим органам. Інші адміністративні та державні інституції не мали права вносити свої корективи у судові постанови. Отже, діяв принцип здійснення правосуддя виключно судами або іншими уповноваженими на судочинство органами.

Відповідно до зазначеного принципу в даний період особа не могла бути обвинувачена в скоєнні злочину і піддана кримінальному покаранню, доки її вину не визнає суд і не винесе вирок.¹⁵ Органи або особи, котрі проводять досудове розслідування, також вирішують питання про вину обвинуваченої сторони. Проте їх висновки несли попередній характер і в суді мали силу свідчення чи доказу, але не більше. Відповідно до юридичного змісту цього принципу доказування вини обвинуваченого у злочинах проти гетьманської влади покладалося на відповідні судові органи, а в справах, що мали приватний характер, — на потерпілого або його представника. Так само дозволялося домагатися показань від обвинуваченого шляхом фізичного впливу або тілесних тортур.¹⁶ Тому можна констатувати, що діяв принцип презумпції невинуватості.

Будь-який судовий орган розглядав справу тільки з подачі скарги потерпілою стороною. Цей принцип оскарження виходив із формули давньоримського права «без позову не судити». Така юридична формула підтверджується великою кількістю актів судових процесів з кримінальних справ.¹⁷ М.Слабченко, акцентуючи увагу на цій zasadі, говорив, що приватна риса є характерною для всього права і вона має перевагу над публічним.¹⁸ Тільки

¹⁵ Чуйкевич Ф. Судъ и росправа в правах малороссійскихъ...: року 1780 /Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. К., 1929.Т.І.С.143.

¹⁶ Права, по которым судится малороссийский народ.С.129

¹⁷ Стороженки. Фамильный архив. Книги третье мьськіе Ператинськіе, споряженіе в р. 1683 мьсяця июня, осмого надесять дня. (На правах рукопису). К., 1908.Т.6. С.18, 216.

¹⁸ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. Харків: Вид-во «Союз», 1919. С.9,25.

згодом держава почала висувати обвинувачення у найважливіших кримінальних чи політичних справах.

Потерпілий сам вирішував, подавати йому скаргу чи ні. У разі подачі скарги він мав право відкликати її назад і одночасно відмовитися від обвинувачень. Учасники процесу мали право розпоряджатися об'єктом процесу, тобто матеріальними правами, а також процесуальними засобами, але тільки не виходячи за межі закону. Сторони самі могли укласти мирні угоди і в кримінальних справах; суд тільки вносив таке рішення у канцелярські книги, як того вимагала процесуальна норма.

Принцип змагальності судового процесу найбільше виявлявся саме під час проведення судового процесу. В досудових стадіях його дії обмежувалися. Сторони наділялися однаковими процесуальними правами для здійснення своїх процесуальних функцій. Через це вони брали активну участь у судовому розгляді. Їм дозволялося, доводячи свою правоту, використовувати фактичний матеріал і судові докази, оскільки в досліджуваний період для провадження у справі не було обвинувача від державних органів. Це давало змогу сторонам вільно діяти у напрямку збирання та подання до суду доказів. У ролі обвинувача міг виступити кожен, хто відповідно до процесуальних норм подав скаргу на особу, яка підозрюється у скоєнні злочину або його скоїла, а також заявив про свій намір її переслідувати.¹⁹

Принцип відкритості був характерним для судочинства Української козацької держави і був одним із головних принципів, який полягав у тому, що процесуальні дії відбувалися у присутності сторонніх людей — як записувалося в судових актах, «иных людях зацных и веры годных», або «при многих общих персонах». Отже, дозволялося бути присутнім на судових засіданнях кожній правоздатній особі. Публічність зазначеного принципу бере свої початки ще від часів Київської Русі, коли існували громадські суди. Практикувалося прилюдне

¹⁹ Михайленко П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). К.: Генеза, 1999. С.150.

проведення слідчих дій і навіть допитів із застосуванням тортур. Кожна особа мала право брати активну участь у цих діях, наприклад, давати свідчення чи клопотати перед судом з бажаним для неї результатом.

Процес Гетьманщини здебільшого був усний. Тільки скарги чи позови, а також судові постанови записувалися в канцелярські книги. Сторони з'являлися на розправу особисто і в усній формі доводили свою правоту. Після чого їх записували в короткій формі. Винятком тут виступали копії актів, що надавалося протилежній стороні як доказ своїх тверджень.

Судовий вирок так само виносився усно, а потім — для впевненості — його вписували в судові книги. Як говорилося у зазначеній інструкції, спочатку потрібно було готувати протоколи в чорновому варіанті, потім начисто записувати в книги судових актів і ставити підписи членам судової колегії.²⁰

Із принципом усності був тісно пов'язаний принцип безпосередності. За ним суди першої інстанції повинні були провести всебічне розслідування: допитати підсудного, потерпілу сторону, свідків, заслухати висновки органів чи осіб, які проводили слідство, при необхідності звернутися до людей, котрі виконували функції експертів, та оглянути речові докази. Принцип безпосередності виражався також у тому, що суд виносив своє рішення на підставі тих матеріалів, з якими сам ознайомився до початку судового процесу і вони стосувалися зазначеної справи.

Основні вимоги безпосередності виражалися в тому, що між судом і доказами, опираючись на які він вирішує справу, не повинно бути допоміжних ланок. Відомості про факти, на базі яких суд виносить своє рішення, повинні поступати від першоджерел. Через це на судовому засіданні була обов'язкова присутність і свідків, які давали покази тільки на основі своєї участі або випадкового спостереження фактів, що відносилися до справи, яка розглядалася в суді. Якщо сторона і користувалася послугами офіційного захисника, то і тоді

²⁰ Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам / [сообщ. А.А. Федотов-Чеховский]. *Киевская старина*. 1887. Т. 17. Кн. 1. С. 145.

все одно вона брала поруч з ним безпосередню участь і могла виправляти твердження адвоката або навіть усувати його від судового процесу. В процесуальній практиці трапляються випадки відхилення від цього принципу. Це відбувалося у виняткових моментах, а саме: коли суд, як доказ, приймав письмову форму свідчення у вигляді протоколу, проведеного іншим судом, де розглядалася справа по суті. Також бралися до розгляду і заслуховувалися протоколи слідчих дій, які проводив посланець від суду. В апеляційні інстанції, як правило, подавали виписки із справ, що називалися «екстрактами» і на їх підставі вища апеляційна інстанція виносила своє рішення.

Мова ведення судового процесу в цю добу в основному була українська народна. Проте тут відчутна дія людського чинника. Суспільно-політичні та економічні умови, в яких розвивалася Україна в другій половині XVII ст., стали причиною поширення на її території латини. Через це у вищих судових інстанціях діловодство велося переважно латинською мовою.

Другою не менш важливою причиною функціонування іншомовних слів у мові судочинства був фактор освіченості самих суб'єктів, які вели судові справи. Як відомо, значна кількість українців на той час навчалася за кордоном і після повернення на батьківщину займала відповідні посади в міських урядах чи судах, де під час ведення справи іноді зловживали іншомовною лексикою. Менш освічені користувалися народною мовою, що функціонувала в цей час.

При аналізі процесуального права цього періоду потрібно звернути увагу і на негативні ознаки, які мали місце. Найбільш характерними були залежність діяльності судів від адміністративних органів влади і так звані судові тяганини.

Несамостійність судових органів і залежність їх справедливих постанов від суб'єктивних обставин пояснюється поєднанням функцій суду з функціями органів адміністративної влади. Полковник чи сотник були не тільки керівниками адміністративно-територіальних одиниць, але й паралельно їм належала юридична компетенція щодо управління судовими установами. Таке суміщення влади відповідало нормам звичаєвого права. Таким чином, об'єднання судової та адміністративної влад було характерним для всієї існуючої

системи управління та судочинства доби Гетьманщини, що не відповідало критеріям незалежності судової влади.²¹

Іншим недоліком у судівництві було затягування розправ, тобто судового розгляду. Повільність у вирішенні справ в одній і тій же установі призводила до значної кількості апеляцій. Одна і та ж справа могла переходити через значну кількість різних судових інстанцій. Як свідчать деякі судові акти, розгляд окремих справ тягнувся до п'яти років, а якщо врахувати проходження через усі апеляційні органи, то процес затягувався й на десять – п'ятнадцять років.²² Через це майже всі джерела з правознавства та судочинства цього періоду були переобтяжені наріканнями про судову тяганину.

Слід відзначити ще одну особливість судочинства цього часу. Протягом усього досліджуваного періоду ані функціонування законодавства на українських землях, ані безпосередня діяльність судів не були спроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно відверто суперечило основним напрямам політики і гетьманської влади, і царського уряду. Це пояснювалося тим, що звичаєві норми поведінки глибоко проникли у сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав та обов'язків громадян на місцях, обов'язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами. Так, у зводі законів «Права, по которым судится малороссийский народ» звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права.

Справу П.Полуботка щодо захисту судової системи і судочинства Гетьманщини та реформування правової системи взагалі продовжив гетьман

²¹ Крижанівський В.В. Незалежність судової влади. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. №3 (7). С.52.

²² Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом у XVII – XVIII в. *Україна*. 1930. №1-2. С.62.

Д.Апостол. З метою підвищення авторитету судових органів Гетьманщини серед народних мас гетьман вживав досить жорстких заходів, спрямованих на боротьбу із зловживаннями у проведенні слідчих дій судового процесу з боку полкової старшини та російських чиновників. Значна кількість розслідувань у кримінальних справах проводилася в першій інстанції гетьманським судом, Генеральною військовою канцелярією і Генеральним військовим судом за розпорядженням і контролем гетьмана.²³ Також для проведення розслідування в таких кваліфікаціях правопорушень залучалися і нижчі інстанції козацьких судів за вказівками гетьмана.

Процесуальні дії стосовно старшин, які брали участь у роботі вищих козацьких судів, проводилися окремими представниками від гетьмана або самим гетьманом, з метою недопущення впливу відповідних осіб під час розгляду їх справи.²⁴

У «Решительных пунктах» містилося ряд положень про судовий устрій, судочинство і правову систему Гетьманщини. Зокрема, визначався порядок проходження апеляційних справ по судових інстанціях, починаючи від нижчої і закінчуючи вищою. Президентом Генерального військового суду оголошувався гетьман. Генеральний військовий суд отримав право застосовувати грошові штрафи до суддів нижчих ланок, а також інших посадових осіб, що були задіяні у розслідуванні справи та в судовому процесі, за зловживання у проведенні слідчих дій та в судовому розгляді справи; за рахунок цих штрафів потерпілій стороні виплачувалася моральна компенсація. Заборонялося оголошення смертних вироків старшинам усіх рангів без дозволу на це монарха, встановлювалася підсудність і проведення слідства у кримінальних справах

²³ Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Ф.1. «Собрание А.М. Лазаревского». Спр.64409. Арк.1-2.

²⁴ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин Російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. *Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка*. Львів, 1904. Т.61.С.79,97.

судами Гетьманщини відносно російських розкольників за злочини, де передбачалася смертна кара. Юрисдикція гетьманського судочинства розповсюджувалася на церковні й монастирські вотчини.²⁵ Цими положеннями Д.Апостола вдалося частково відродити автономію судової системи Гетьманщини, судових інстанцій та апеляцій, розширити юрисдикцію у процесуальних і судових діях козацьких судів на монастирські землі, російських дворян, розкольників.

Значну роль в покращенні судово-правової системи відіграла «Инструкция о судах 13 июля 1730 года», розроблена відповідно до нових норм, що вводилися Д.Апостолом. Основною метою зазначеної реформи було усунення негативних наслідків у зв'язку із втратою основного принципу – права громади бути суддею і проводити слідчі дії. Як відомо, на зміну їм прийшли одноособові відправлення правосуддя і безапеляційність, що сприяло необ'єктивності у проведенні слідства і в подальшому судового розгляду, вимагання хабарів, свавілля судових урядовців та інших посадових осіб і судова тяганина. В цьому документі йшлося про підвищення вимог до кандидатів у судді та в процесуальні органи, обов'язкова колегіальність судів, упорядкування системи судових апеляцій і підсудності.²⁶

Найбільше уваги в «Инструкции...» приділялося проведенню слідчих дій полкового суду як проміжної ланки між вищими і місцевими судами. Справи починали розглядатися з відома полковника, який контролював правильність проведення слідчих дій і судового процесу, стежив за дотриманням письмової форми судочинства, підписував судові рішення і ставив полкову печатку. При проведенні слідчо-судових дій у незначних кримінальних справах була присутня тільки полкова старшина, але якщо розглядалися більш важливі кримінальні

²⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Киев Тип. И.И. Чоколова 1903. С.438-441.

²⁶ Ефименко А.Я. История украинского народа. СПб. : Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906.С.316-317.

справи, то обов'язково на судовому засіданні мав бути присутнім полковник, який спільно зі старшинами приймав колегіальне рішення, що скріплювалося підписами всіх членів колегії.

Згідно з названим документом зросли вимоги до професійного рівня суддів, які повинні були добре володіти правовими знаннями і об'єктивно проводити розгляд справ. Так само збільшилися вимоги до судового писаря, котрий відповідав за правильне ведення протоколів слідства і судових процесів та інших документів, пов'язаних з кримінально-процесуальними діями. За порушення вимог судового діловодства писар ніс персональну відповідальність і міг бути покараний грошовим чи іншим видом матеріального штрафу. Писарю дозволялося мати своїх так званих *підписків*, їх кількість визначалася необхідністю при виконанні своїх службових обов'язків, а також можливістю їх утримання за власний кошт. Через низький посадовий оклад писареві інструкцією дозволялося брати плату з позивачів за складання і написання позовів у розмірі п'ять копійок за кожні півсторінки тексту. Крім того, сторона, яка виграла справу, повинна була оплачувати послуги писаря в розмірі однієї гривни за сторінку судового декрету. Для незаможних позивачів дозволялася менша оплата за надані послуги. Писар також контролював порядок й черговість розгляду справ, які сам представляв їх суддям. При цьому інструкція зобов'язувала писаря дотримуватися принципу юридичної рівності позивачів, незалежно від їх соціального стану. Позови заносилися в реєстр з коротким викладенням суті справи.

«Інструкція» повністю розмежувала козацькі і міщанські суди магістратських міст, а також виконання ними досудового слідства. При відсутності магістрату в місті діяв сотенний суд, який виконував кримінально-процесуальні дії одноособно.

У сільських судах кримінально-процесуальні справи розглядав і проводив попереднє слідство отаман або війт з двома-трьома козаками. На випадок подачі скарги селянином на козака слідство проводила отаманська колегія, а при скарзі козака на селянина проводилися слідчі дії відповідно війтом і старостами.

Встановлювалися дні проведення судових засідань — понеділок, середа і п'ятниця — з метою надання судом ознайомлення зі справою і, якщо виникне необхідність проведення додаткового слідства. Судді не виконували своїх обов'язків у святкові, ярмаркові й вихідні дні. Їм так само надавалися календарні відпустки.

Впроваджуючи доктрину «просвітницького абсолютизму», уряд Розумовського проводив реформування судів і кодифікацію законодавства з метою створити чітку систему судочинства і забезпечити надійний порядок. К.Розумовський своїм ордером від 1751 р. наказав здійснювати кримінально-процесуальні дії тільки за українським правом в усній формі в незначних кримінальних справах рядових козаків і селян. В основному ця заборона стосувалася сотенних судів, куди найбільше надходило скарг від рядового козацтва і посполитого населення.²⁷

Сама статутна реформа гетьманом К.Розумовським проводилася в два етапи. На першому — в 1760 р. було здійснено реформування Генерального військового суду. На другому — в 1763 р. реформовано Генеральну військову канцелярію і судові установи полково-сотенного рівня.

У цей час з'являються перші ознаки прокурорського нагляду в проведенні кримінально-процесуальних дій та судового розгляду справи. Так, відповідно до ордеру від 1755 року писар судової канцелярії Генерального військового суду зобов'язаний надавати юридичні консультації, про що робив відповідні записи чи доповідав про це гетьману.²⁸ До складу зазначеного органу входило двоє секретарів, екзекутор, нотаріус, протоколіст, а також їх обслуговувало двадцять два канцеляристи. Всі вони перебували на державному забезпеченні.

Другий етап у реформуванні судочинства Гетьманщини проводився на

²⁷ Черкаський І.Ю. Судові реформи гетьмана гр. К.Г. Розумовського. К.:УАН, окр. відб. з вип.3 Праць комісії для виучування історії зах.-рус. та укр. права, 1927.С.760.

²⁸ Там само. С.746

рівні полкових судів. Нормативною базою у проведенні таких структурних перетворень став Литовський статут, в якому виділялися підкоморські, земські та гродські суди, і трактат Ф.Чуйкевича «Суд і розправа в правах малороссийских», де автор пропонує організацію галузевих замкових, земських і межових судів на основі українського права. Цим документом передбачалася підсудність земським судам цивільних і незначних кримінальних справ. Межове або комісарське судочинство розглядає цивільні справи, що пов'язані з межуванням землі чи земельними спорами. Кримінальними справами передбачалося займатися замковим судам.²⁹

Одним з істотних досягнень К. Розумовського в реформуванні судоустрою було те, що на місці старих полкових судів були сформовані нові суди за галузевим принципом. На місці старих козацьких судів виникла нова судова система, не обтяжена різноманітністю видів судів; за структурою це були загальні суди, що поділялися на гродські, земські та підкоморські і над ними стояв Генеральний військовий суд.³⁰

У цей період існував принцип, що вся влада, в тому числі й суддівська, є Богом дана, через це всі права і обов'язки були зібрані у Святому Письмі і він вважався основним кодексом для суддів. Через це тодішні нормативні збірники, що функціонували на території Гетьманщини, часто зверталися до Святого Письма, так само до уваги бралася і законодавча практика. У разі порушення цих вимог і недотримання посадових обов'язків, а також видання несвідомого чи несправедливого присуду суддя сплачував потерпілій стороні всі її видатки за судовий процес, а коли це зробив спеціально, то повертав скривдженому матеріальну винагороду в потрібному розмірі від затраченого. Якщо несправедливі присуди повторювалися часто, тоді суддю могли віддати на покарання через смерть.

²⁹ Чуйкевич Ф. Судъ и росправа в правах малороссійскихъ...С.10-11

³⁰ Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини.К.: Українська Видавнича Спілка, 2000.С.105.

За умови, коли суд визнавав себе компетентним і приймав скаргу, тоді він видавав так званий «позовний указ». Сам документ є судовим листом, відповідно до якого суд чи орган, який виконував його функції, викликав оскарженого на проведення слідчих дій чи судовий розгляд. У позовному указі обов'язково вказувалося ім'я, прізвище, чин або звання сторін, вимоги позову, фактичний стан позову (подавався в лаконічній формі), дата, коли оскаржений повинен прийти особисто або прислати свого заступника.³¹

Важливим фактором була відмова позовника у судовій розправі й повернення позову назад, не вступаючи у судовий процес. Але для цього потрібна згода оскарженого. В іншому випадку суд, незважаючи на відкликання позову, доводив розправу до кінця.

Відкликання доносу в кримінальних справах могло бути в таких випадках. Якщо винуватець скоїв тяжкий злочин, але ненавмисне і без злого наміру, потерпіла особа могла простити і погодитися з протилежною стороною. Проте відкликання доносу без згоди суду не мало юридичної сили. У важких, навмисне скоєних злочинах суд зобов'язаний був переслідувати злочинця і в цьому випадку про диспозитивність сторін не могло бути й мови.

Давність позову в кримінальних справах наступала після трьох років, але час рахувався з моменту, коли скривджений довідався про особу винуватця.³²

У процесуальному праві тогочасного періоду, крім поруки особистої, практикувалася майнова. Для забезпечення проведення розслідування без затягування суд дозволяв арештовувати рухоме чи не рухоме майно оскарженого.³³

³¹ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Чернигов: Изд. ред. "Земского сборника Черниговской губернии", 1908. Вып. 3. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 г. С.410.

³² Права, по которым судится малороссийский народ. С.145-146.

³³ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. С.16-17.

Справи під час слідчих дій могли бути закритими. Це проводилося на випадок неявки у суд потерпілої сторони, тобто інстигатора, або коли сторони мирилися. В окремих випадках слідство закінчувалося тим, що обвинуваченого видавали самому потерпілому без судового рішення.

Розправа починалася від оголошення справи за порядком надходження. У так званих пильних справах, що стосувалися чужинців, важливих кримінальних процесів і деяких інших, суд не дотримувався черги і провадження відбувалося відразу після подачі скарги. Відносити будь-яку справу до категорії пильних і вирішувати її поза чергою мав право тільки суддя.³⁴

На початку судового засідання розглядалися процедурні питання. Перевірялася явка всіх сторін, причетних до справи, вирішувалися питання на випадок чиєїсь відсутності. Сам процес був змагальний. Після доказів однієї сторони друга мала право їх заперечити або підтвердити своїми доказами. Кількість таких висновків чи контрверсій могла бути необмеженою.³⁵ Як свідчать нормотворчі джерела, під час контрверсій спочатку з'ясовувався позов, після цього проходила оборона оскарженого, на яку відповідав позовник, після висновків останнього оскаржений виправдовувався через додаткові свідчення.

Сама розправа починалася із з'ясування позову.³⁶ Позов на виклик суду здійснював позовник і називалося це «челомбиття заносить», воно виражалося у тому, що позовник зачитував письмову скаргу сам. Проте на практиці, як свідчать про це джерела, скаргу зачитував сам суд, який мав її оригінал. У випадку, якщо скарга була усною, то тоді її подавав сам позовник.

Після з'ясування позову починалася оборона оскарженого, або відповідь на претензії, яка в тогочасних актових документах передавалася назвами «отвѣтъ» або «отпор».³⁷ Якщо оскаржений прибував на судові засідання після другого

³⁴ Права, по которым судится малороссийский народ. С.109.

³⁵ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.С.31.

³⁶ Инструкция о судах 13-го июля 1730. *Киевская старина*.1887.Т.17.Кн.1.С.144.

³⁷ Василенко М. Матеріали до історії українського права.С.185.

виклику, тоді він був змушений спочатку оправдовуватися за свою відсутність. Якщо причина була правомірною, тоді суд анулював викликаному кару арешту й звільняв його від обов'язків повернення позовникові коштів та відшкодування за зволікання процесу, в іншому випадку позваний відбував арешт і виплачував відповідні відшкодування. Тільки після цих заходів суд допускав оскарженого до захисту, що називалося «збиранням позову».

Правда, перед тим, як позвана сторона приступала до захисту, вона повинна подати всі формальні закиди, так звані «ізвинення»³⁸ при умові їх існування під час подачі позову. До зазначених обставин відносилися правомірність легітимації у позовника до порушення кримінальної справи, невідповідність судового органу до розгляду такого характеру справи і т.д. В основному оскарженню підлягала невідповідність судів щодо проведення процесу. Пояснюється це тим, що в період Гетьманщини була широка станова приналежність, службове становище, місце проживання, яким слугували різні суди. Позвана сторона відразу говорила про неприналежність до відповідного суду, зовсім не вдаючись до питань, пов'язаних з процесом. Якщо оскаржений не опротестовував невідповідність суду, тоді він мав погодитися до кінця вести розправу, виконувати всі рішення суду, включаючи присуд. Коли оскаржений довів свою правоту відносно компетенції судового органу, останній відкидав позов і накладав на позовника штраф для сплати як протилежній стороні, так і судові за канцелярські послуги.

Якщо таких претензій щодо відповідності суду не було або вони не були прийняті, тоді оскаржений вставав до оборони і до «отвіту».³⁹ Захищаючись перед позовом, оскаржений міг визнати його зміст або заперечити. Якщо він визнав усі обставини, що були обумовлені у позові, тоді суд не заслуховував ніяких доказів чи свідчень і виносив рішення ще того самого дня «до заходу

³⁸ Права, по которым судится малороссийский народ.С.130-140.

³⁹ Там само.С.163.

сонця».⁴⁰ Допит обвинуваченої сторони суд проводив «по пунктах» позову, що називалося «розпитом» або «допросом». Оскаржений давав відповідь на кожний пункт окремо, проводилося так зване «очищення» або «отправленням пунктів челобиття». Не можна було переходити до наступного пункту, якщо нема відповіді на попередній, винятком могло бути тільки зрадагованість самого позову, при цьому дозволялося відповідати відразу на кілька питань. Виконуючи таку процедуру, оскарженому дозволялося користуватися своїми записами та з них зачитувати відповідь. Проте оскаржений повинен дотримуватися змісту і суті позову та не вносити туди додаткових питань. Якщо такі питання виникали, то він міг їх подавати судові тільки після закінчення цього спору.

Все, що говорив оскаржений, записувалося судовим писарем і складався протокол. Спочатку він був у вигляді чернетки, писар його зачитував, уносив поправки відповідно до зауважень сторін і подавав позваному на підпис, після того писар його ще раз переписував начисто і давав на повторний підпис. Позваний особисто підписував протокол, а якщо він був не грамотний, тоді підписувала довірена особа. Після закінчення опитування позваного до відповіді ставала протилежна сторона або позовник, і який починав доводити свою правоту не тільки словесно, а й з використанням доказів проти свого опонента, тобто «улічаєт» або видавав «улику истцеву» або «обличеніє».⁴¹ Під час цієї процедури позовник наводив усі докази і висловлював нові міркування й твердження. Все це проходило під вимогливим контролем суду.

Якщо оскаржений володів даними щодо хибності зазначених доказів позовника, тоді йому надавалося слово ще раз, де він наводив свої аргументи. Така процедура носила назву «оправданіє»⁴² оскарженого. Позовник повинен відповідати на всі обвинувачення по порядку, про що говориться в скарзі

⁴⁰ Василенко М. Матеріали до історії українського права. С.199.

⁴¹ Права, по которым судится малороссийский народ. С.164.

⁴² Там само.

потерпілого.⁴³ Інформація, якою оборонялися чи доводили сторони, а також їх висновки детально записував писар, після чого давав на підпис сторонам.

Якщо одна із сторін давала нові покази, до відповіді на які не готова протилежна, тоді суд на дві-три години переривав судове засідання для того, щоб обдумати і приготувати відповідь. Ця процедура могла повторюватися декілька разів, але з кожним разом давалося менше часу на підготовку до оборони. Сторонам так само дозволялося виправляти помилки, які були в їх зізнанні під час розправи без ніяких негативних впливів на це зі сторони суду. Це зайвий раз підтверджує відсутність формалізму в судах Гетьманщини. Якщо сторона на вимогу суду не хотіла викладати свої думки чи відповідати, проводити контрверсію, суд міг накладати на неї грошове покарання та припиняти розправу, не беручи до уваги всі попередні твердження, свідчення чи докази.

У XVIII столітті більш широко почали використовувати інститут захисту інтересів сторін і в цей час для визначення представника сторін починають використовуватися назви «адвокат», «пленіпотент», «патрон», «повірений», «приватний повірений». Уперше офіційно на інститут адвокатури і саму назву «адвокат» натрапляємо у «Правах...».

За цими ж «Правами...» виходить, що з 20-х років XVIII ст. у кримінально-процесуальних діях та судових процесах, з огляду на фаховість, було два типи повновласників сторін: повірені «особливі», тобто запряжені фахові адвокати і повновласник, покликаний сторонами, для них адвокатура не була професійним заняттям і вони не складали присяги. Головним обов'язком адвокатів була допомога ближнім і служіння справедливості.⁴⁴

Повновласники з вибору були зобов'язані пред'явити перед судом своє уповноваження, яке називали «вірчое челобитье» або коротко «вірчая». Уповноваження, як правило, було письмове. Сторона, яка вибирала повновласника, складала в суді уповноваження, через які доручала вести одну

⁴³ Стороженки. Фамильный архив.С.640-641.

⁴⁴ Права, по которым судится малороссийский народ.С.152.

або всі її справи, які були вказані повновласнику, і що не буде заперечувати все те, що він робить від її імені. Очевидно, в уповноваженні треба було детально визначити особи сторін і повновласника та з'ясувати обов'язки останнього, без чого уповноваження було нечинне. У важливих кримінальних справах, що велися перед нижчими судами, сторони могли скласти для повновласника усне уповноваження.⁴⁵

За законами, на які опиралося судочинство Гетьманщини, до адвокатів висувалися певні вимоги. Захисниками могли бути тільки повнолітні, психічно й фізично здорові люди світського стану, які мали добру репутацію з бездоганим минулим. Навіть якщо над претендентом у адвокати була якась підозра в негативному минулому – він не міг виконувати обов'язки повновласника. Акцентувалася увага у вимогах на обов'язковому християнському віровизнанню, а саме православ'ю, і добродішні відносини з церквою, бо з анафемою від церкви особа не могла бути повновласником. Якщо він був іншого віросповідання, тоді в процесуальних діях та на судових процесах могли захищати тільки своїх одновірців.

Адвокатами могли бути тільки чоловіки. Тут можна погодитися з думкою Я.Падоха, який, на противагу М.Чубатому⁴⁶, доводить, що у ті часи жінки взагалі не були процесуально дієздатними і їх не приймали навіть за повнолітніх свідків.⁴⁷ На підставі постанов «Свода законів» становище жінки в Полтавській і Чернігівській губерніях було набагато гіршим, ніж в інших регіонах російської держави, бо її не допускали навіть свідками при заповітах, а опікункою вона могла стати тільки поряд з чоловіком.⁴⁸ Це й вказує на те, що правове становище

⁴⁵ Акты ЮЗР. Т.3: 1638-1657.С.69.

⁴⁶ Чубатий М. До історії адвокатури на Україні. *Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів*. Львів, 1934. С.7.

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т.3: 1638-1657.С.70.

⁴⁸ Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний. *Журнал министерства юстиции*. 1860. №6.С.446-447.

жінки було набагато гіршим від становища чоловіка, і не могло бути мови, щоб жінка в суді виконувала функції захисника.

Духовні особи могли виступати захисниками в тих кримінальних справах, що стосувалися духовенства чи монастирів і через розпорядження духовного керівництва. Адвокат не міг бути суддею в тій установі, де він виступав у ролі захисника, як виняток, коли йшлося про особисті справи суддів. Перед адвокатом ставилося вимога, щоб він був власником маєтку. Проте якщо повновласник отримував письмове повноваження із суду, він міг і не володіти маєтком, тобто бути «безгрунтовним».⁴⁹

Ця норма, як вказують сучасні дослідники, взята з Литовського Статуту, яка дозволяла довіреном бути «безпомістними» при «виписе врядувом».⁵⁰

Адвокати за своїм службовим становищем вважалися напівофіційними публічними функціонерами, через це детально розписано обов'язки.⁵¹ До обов'язку приймати від органів судочинства безплатне заступництво додавалася вимога цікавитися тільки «справедливими», тобто потрібними справами. Захисник повинен дбати про добро свого клієнта. За дії, що завдавали шкоду клієнтові, на повіреного чекало покарання у вигляді штрафу на користь сторони у подвійному розмірі за грошовий еквівалент завданої шкоди, а самого його могли арештувати, або навіть покарати через відрізання язика. Він був зобов'язаний доводити справу до кінця і бути присутнім на кожній кримінально-процесуальній дії чи судовій розправі. Сам судовий орган слідкував, щоб адвокат зберігав таємниці, довірені клієнтом, не входив у контакт з протилежною стороною, тим більше змінював захист однієї сторони на іншу. Захисник особисто відповідав клієнтові і протилежній стороні за всі шкоди, які їм завдав своєю невідповідною поведінкою.

⁴⁹ Права, по котрым судится малороссийский народ.С.152.

⁵⁰ Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини.С.153.

⁵¹ Права, по котрым судится малороссийский народ.С.155-159.

Компетенцію захисника стверджував зміст уповноваження. Повновласник не міг від імені клієнта нічого чинити, на що не мав уповноважень. Він не міг заборонити стороні брати разом з ним участь у суді чи в процесі. Сторона, яку він захищає, має навіть право звертати увагу і виправляти адвоката, також у будь-який момент його усунути і справу передати іншому або продовжувати самій її вести.

На цей час адвокатські послуги почали оплачуватися і вони не виконувалися в інтересах честі чи обов'язку перед зацікавленою стороною. На думку М.Слабченка, професійних адвокатів було мало і то вони появились в Гетьманщині в 20-х роках XVIII століття, підставою цієї гіпотези є те, що про них не залишилося ніякої письмової згадки.⁵² Інститут адвокатури широко висвітлюється в «Правах...». І особливо активізувалася робота щодо вирішення зазначеної проблеми за часів П.О. Румянцева. У своєму зверненні до царського уряду від 25 липня 1764 р. він просить про введення в українське судочинство присяжних адвокатів і про визначення їх статусу як державних службовців⁵³

Козаки виступали з клопотанням про призначення адвокатів і на рівні полкових судових органів, що згодом почало здійснюватися. Із зростанням чисельності адвокатів збільшилося їх значення у правовому житті Гетьманщини.

У судовій практиці Гетьманщини існував принцип прискореного проведення судового процесу, в основному він стосувався переважно купців та хліборобів. Тут зіграло роль два чинники: по-перше, це традиційна козацька гостинність і, по-друге, в обох випадках економічна зацікавленість, оскільки купецтво і рільництво було основною статтею доходів як для населення, так і для держави.

⁵² Слабченко М. Судівництво на Україні. С.24.

⁵³ Владимирский – Буданов М. Акты по управлению Малороссиею гр.Румянцова за 1767 г./ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К.: Универ.тип., 1891. Кн.5. С.103.

На Запорозькій Січі судовий процес для розгляду цивільних справ (невиконання й порушення умов різноманітних договорів, відшкодування збитків внаслідок заподіяння шкоди, потрави) відбувався, в основному, у межах обвинувально-змагального процесу. Розгляд справи розпочинався за заявою зацікавленої сторони – позивача. Заява подавалася усно або письмово відповідним представникам козацької адміністрації (паланковому полковнику, курінному отаману, військовому судді). Збирати докази було обов'язком самого позивача (письмові документи – розписки, векселі), запрошення свідків.⁵⁴ Про розгляд цивільної справи у запорозьких козаків дізнаємося зі спогадів одного з них - М. Коржа. Коли двоє козаків «один одному по сусідству шкоди завдасть, тобто своєю худобою витолочить хліб чи сіно, чи якість інакше образить, і самі не можуть помириться, то обидва, купивши на базарі по паляниці, йдуть позиватися в паланку, до якої належали».⁵⁵ Тут потерпілий коротко усно викладав зміст справи, а потім свою версію викладав обвинувачений. Оскільки в даному випадку обвинувачений не заперечував, що заподіяв шкоду, але не погоджувався з розміром відшкодування збитків, паланковий суд прийняв рішення провести певну «експертизу» на місці події для встановлення реальної шкоди. Після їх повернення, якщо скарга виявлялася справедливою, суддя пропонував обвинуваченому відшкодувати збитки у повному обсязі. Якщо ж одна з сторін не погоджувалася з рішенням паланкового суду, допускалася апеляція до наступної інстанції козацького суду.⁵⁶ При розгляді цивільних справ, особливо щодо сплати боргів, вирішальними доказами були розписки в

⁵⁴ Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.). Х. : Видавництво ун-ту внутрішніх справ, 2000. С.2.

⁵⁵ Корж Н.Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Репринт. Одесса, 1842. Прилож. к газ. „Собор”.- Днепропетровск, 1991.С.16.

⁵⁶ Там само.С.12-16.

отриманні грошей, тобто розписки кредиторів боржникам, де зазначалося, що вся сума боргу сплачена і претензій до позичальників немає.⁵⁷

Якщо скоєно злочин проти іноземної особи, то слідство і судовий розгляд проводився на місці скоєння правопорушення, при умові, коли оскаржений не був підлеглий вищому суду. Цей процес відбувався поза чергою в прискореному темпі. А коли оскаржений виїхав з місця, де зробив негідний вчинок, суд негайно надсилав виклик на розправу до його місця проживання, вказуючи на термін розгляду справи. Судовий процес міг проходити і при відсутності оскарженого, тоді заочно виголошувався вирок, після чого проводилася конфіскація майна звинуваченої сторони без визначення інших термінів. Якщо купці перебували у якійсь місцевості постійно, то їх справи розглядалися відповідно до загальних процесуальних норм.⁵⁸ Відносно хліборобів, то судові спори проводилися у прискореному темпі поза звичайною чергою, тільки під час косовиці або жнив.

Після заслуховування всіх доказів суд запитував про наявність додаткових доказів. У випадку, коли їх не було, суд припиняв розправу і після того сторони вже нічого не могли додавати до змісту судового розгляду. Але коли суд відкладав оголошення вироку і тим часом одна із сторін знаходила додаткові докази, вона мала право звернутися до суду із заявою щодо включення у справу цих матеріалів і продовжити судове провадження. В зазначеному випадку суд мав право задовольнити претензії.

Суд призупиняв розгляд справи у випадках, коли обидві сторони не прибули на судову розправу. Процес закінчувався в тому випадку, якщо позовник забрав скаргу за згодою проитлежної сторони, або сторони уклали між собою угоду про припинення процесу.

Усе, що відбувалося під час судового процесу, писар фіксував у протоколі. Туди він вносив показання сторін, усі докази, що подавали позовник і відповідач,

⁵⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С.128,129.

⁵⁸ Права, по которым судится малороссийский народ. С.188.

а також рішення суду. Протокол підписували обидві сторони і його підшивали до двох так званих «шнурових тетрадей». ⁵⁹ Це був прошитий журнал з пронумерованими сторінками та запечатаний суддівською печаткою. В одному зошиті були записані висновки позовника, а в іншому — показання для оборони протилежної сторони. Із припиненням розправи у протокол записувалося, що сторони не мають ніяких доповнень до своїх доказових матеріалів, а також претензій до суду і ставили свій підпис.

Проведення судової справи у судах першої інстанції, як правило, закінчувалося в кримінальних справах присудом. У процесуальній практиці періоду Гетьманщини ця юридична норма називалася «декретом», «приговором», і «вироком». ⁶⁰

За видом присуди поділялися на ті, що були видані відразу після закінчення розправи. Вони конкретної назви не мали. Заочні присуди — це були судові рішення, що приймалися тій стороні, яка не з'явилася до суду в призначений термін без поважних причин. Суд у такому випадку брав до уваги тільки аргументи присутньої сторони і видавав заочний присуд. ⁶¹ Його правова сила була такого ж рівня, як і звичайного присуду.

Крім остаточних присудів, що видавалися після розправи, в практиці використовувалися процесуальні рішення, які приймалися під час самого розгляду справи. Це робилося з метою, щоб вирішувати частину спору відносно окремих запитів. В основному до цього роду присудів належали ті, що стосувалися доказового судочинства. Суд, як правило, признавав докази однієї із сторін і на підставі цього признання сторона разом із свідками складала присягу

⁵⁹ Там само.С. 162,164.

⁶⁰ Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. К.: Наук. думка, 1976.С.236.

⁶¹ Права, по котрым судится малороссийский народ.С.192.

про їх правдивість. На підтвердження такого доказу суд приймав рішення або «декрет».⁶² Проти нього можна було подавати апеляцію.⁶³

Провівши процес, суд виносив вердикт, що більше доказів йому не потрібно і, порадившись між собою та звертаючись до писаного права готував присуд.⁶⁴ Для цього писар, за дорученням судді, сам готував виписку з цілої справи. З цим документом знайомилися процесуальні сторони і, якщо з їх сторони не було ніяких заперечень, вони ставили підпис. В архівах Стороженків трапляється стандартна фабула, яку записували перед підписом, де підтверджується стороною про правильність ведення судового процесу і немає ніяких претензій з боку цього органу.⁶⁵

Коли ж сторона не погоджувалася з чимось у формулюванні вироку, тоді суд зобов'язував її внести поправки або доповнити відповідно до судових ухвал. Після цього писар до виписки додавав постанови, що стосувалися зазначеної справи, і, поставивши свій підпис, подавав суддям. І аж тоді судді приступали до формулювання присуду, для цього законом їм відводилося три дні.⁶⁶

У судових вироках часто відображалось неоднакове ставлення до осіб за своїм соціальним станом та місцем, яке вони займали на цей час у суспільстві. Суди часто замінювали, за згодою сторін, покарання проти особи, на грошові штрафи. Зрозуміло, що виконати цю постанову могли тільки заможні люди, в іншому випадку суд застосовував повністю закон, на який посилався і вдавався до суворої санкції у межах закону. Стягувати гроші судам було вигідніше, ніж оголошувати інші вироки у межах закону. Бо штраф, або як тоді називали

⁶² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. / [под ред. В.Л. Модзалевского]. Чернигов: Тип. Г. М. Веселой, 1914. С.31

⁶³ Василенко М. Матеріали до історії українського права.С.159.

⁶⁴ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. К.: Киевская старина, 1902. С.184.

⁶⁵ Стороженки. Фамильный архив.С.650.

⁶⁶ Василенко М. Матеріали до історії українського права.С.34.

«вина», йшов на користь місцевих урядів та до військового чи державного скарбу. Особливо це характерно для судів у другій половині XVII століття.⁶⁷

Жорстокої форми мали покарання за виступи, навіть словесні, проти гетьмана чи проти державного устрою.

Через судові вирoki часто використовувалися різні види покарань. Їх метою було відшкодування потерпілій стороні збитків, запобігання повторення подібних злочинів. Тут потрібно відзначити публічність покарань для остраху інших людей і уникнення повторення злочинних вчинків підсудними. Кари поділялися на основні і додаткові. Їх могли накладати як на особу, так і на її матеріальну власність, тобто за характером покарання були особовими і майновими. Протягом тривалої діяльності судово-процесуальної системи Гетьманщини застосування звичаєвого права та писаних законодавчих кодексів виробилася особлива система покарань, яка лягла в основу кримінального права в кодифікаційному збірнику «Права, за якими судиться малоросійський народ».⁶⁸

Стандартної форми присуду не було. Суд сам міг скласти текст вирoku в довільній формі. Так, на початковому етапі функціонування процесуальної системи Гетьманщини судова постанова не відокремлювалася від загального судового протоколу і вписувалася до нього. Вона за своєю структурою складалася із вступу, описово-мотивувальної і резолютивної, частин в якій робилося посилання на норму права.⁶⁹ В окремих судових постановах у резолютивній частині суворе рішення виносилося відповідно до норм права, але суд відображав свою думку, відразу її аргументуючи. Наприклад, у справі

⁶⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века : Справы поточныя 1664-1671 годов / [ред. и прим. В.Л. Модзалевского]. Вып.1. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912 . С.11,12.

⁶⁸ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1967.С.132.

⁶⁹ Отрывки из Стародубской мьской книги за 1664-1673 гг.С.68.

Лохвицького ратушного уряду у вирокі говориться, що за вбивство він повинен був присудити злочинця до смертної кари, але зважаючи на прохання матері вбитого його замінюють матеріальним відшкодуванням «...тилько за душу небожъчиковъскую, абы было що з ім'яніа его дано».⁷⁰

Сторона, яка програла судовий процес, відшкодовувала протилежній стороні всі видатки, які були затрачені під час проведення слідства і розправи. До них відносилися судові виплати на користь судді та інших судових осіб, на утримання та харчування сторони, якщо вона була під арештом, а також оплати на сторону при умові неявки у суд без поважної причини. Як правило, оплачувався кожний письмовий документ, що оформлявся в ході процесуальних дій. Коли сторони, не дочекавшись присуду, укладали угоду, тоді суд, взявши її до уваги, закінчував процес, накладаючи на процесуальні сторони грошову запоруку, яку мусила платити та сторона, яка першою порушила цей договір.⁷¹

Інституція оскарження судових рішень у правовій системі Гетьманщини було однією з найскладніших. Багатоструктуризованою являлася інстанційна градація судів і саме оскарження від нижчих судів до вищих проходило багато ступенів, щоб остаточно задовольнити апеляцію. Так, оскарження постанов із сільських суддів подавалися в сотенні, відповідно на їх вирoki мали право звертатися до полкових судових органів, а на постанови останніх — до центральних урядових органів, що мали право розглядати апеляції,— це Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, а також органи влади у Москві та Петербурзі.⁷²

У самій системі використання правових засобів проти судових постанов є нез'ясованим питання стосовно подання апеляції під час судового процесу. Як

⁷⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. С.21.

⁷¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.С.254.

⁷² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782).С.133.

вказують джерела, в ті часи існувала можливість опротестовувати будь-які судові рішення, але залишається не зрозумілим чи відкличні засоби можна було застосовувати тільки при остаточних присудах, чи в інших проміжних умовах при проведенні судового процесу. Був відомий принцип, коли суд призначав одній стороні як вид доказу, протилежна сторона могла не погодитися з таким рішенням і подати касацію. В цьому випадку судовий орган вимушений був призупиняти цю дію до моменту вирішення касації.⁷³

Відкличні засоби Гетьманщини були звичайні й надзвичайні. До звичайних засобів входили скарга на суддів та апеляція. Їх можна було використати тоді, коли судова постанова не набрала законної сили. На відмінну від них, надзвичайні засоби застосовувалися при умові, коли судова постанова набрала юридичної сили й тоді потрібно було проводити повторно судовий процес.

У юридичному процесі право на апеляцію мала кожна сторона. Її могла вносити одна або обидві сторони, якщо вони вважають несправедливим судовий присуд.⁷⁴

Для права подачі апеляції повинні були відповідати певні умови. Перш за все це допустимість апеляції, коли сторони уклали угоду на присягу і зазначена процесуальна була використана як основна під час видачі судового вироку, так само якщо сторона визнала вимогу присуду або добровільно зізналася про скоєння злочину і при умові, коли підозрюваного спіймано «на гарячому».

Про бажання апелювати невдоволена сторона мала повідомляти відразу після оголошення присуду в присутності протилежної процесуальної сторони, при тому вона зобов'язана була вказати на причини заперечення присуду.

Коли сторона не могла відразу зважитися на подачу апеляції, тоді вона просила в суду дозволу надати їй термін для прийняття відповідного рішення.

⁷³ Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом у XVII – XVIII в.С.141.

⁷⁴ Стороженки. Фамильный архив.С.660.

Суд призначав термін до трьох-чотирьох днів, а при необхідності, коли вирішувалися важливі кримінальні справи, міг надати і до десяти днів. Якщо протягом певного часу апелянт не подав свого протесту, тоді суд не повинен був приймати оповіщення до відома і відповідно не розглядати апеляції.

Наступною умовою проходження апеляції було її правильне внесення до апеляційної інстанції. Залежно від того, до якого судового органу зверталася сторона, встановлювалися відповідні терміни. Так, на присуд сотенного суду до полкового апеляцію треба було скерувати протягом 15 днів. Якщо оскаржувалося рішення полкового суду перед Генеральним військовим судом або Генеральною військовою канцелярією, тоді термін подачі касації досягав шести тижнів. Термін на подачу апеляції гетьману на Генеральний військовий суд обмежувався одним тижнем, а подача від найвищих судових інстанцій Гетьманщини до московських (російських) судів визначалася терміном до вісімнадцяти тижнів. Порухення терміну подачі апеляції можна було оправдати тільки поважними причинами, наприклад, важкою хворобою, смертю когось із рідних, природними катаклізмами, а також державною службою. В іншому випадку невинуватене запізнення призводило до втрати права на апеляцію і визнання законності судового вироку.⁷⁵ Проте у процесі Гетьманщини часто не дотримувалися зазначених термінів подачі апеляцій, і часто в актових книгах фіксуються порушення цих вимог.

Основною причиною, на яких ґрунтувалися апеляції, були порушення зобов'язальних правових норм та відповідного статусу справедливості, який існував у цей час. У першу чергу, це відноситься до порушень процесуальних вимог у проведенні судового слідства та розгляду справи. Присуд скасовувався, якщо він був виданий у святковий день чи у невідповідному місці, як це передбачалося правовою нормою. Коли він видавався лише одним суддею, тим самим порушуючи колегіальність суду, або якщо суддя перевищував свою юридичну компетенцію. Так само потрібно було належним чином письмово

⁷⁵ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.С.36.

оформляти присуд, при цьому опиратися на відповідні постанови правових кодексів. Якщо тих формальностей не було дотримано, тоді він вважався неповним і був винесений помилково.

До формальних недоліків судочинства відносилися закид про невідповідність самого судового органу розгляду кримінальної чи цивільної справи; відсутність процесуальної дієздатності однієї із сторін, якщо цю сторону не захищав законний захисник; так само фіксуються в актових джерелах апеляції на те, що суд не давав можливості брати активну участь у процесі, або коли він видав судовий присуд при відсутності сторони, хоч на це й була поважна причина, чи закінчив судовий розгляд без надання стороні можливості оборонятися.⁷⁶

Часто причиною апеляції було те, що суд тільки частково розглядав докази, подані стороною, або не запрягав сторону у випадках, які вимагав закон. Апелювати дозволялося й тоді, коли захисник обдурив сторону, інтереси якої представляв у суді, й справу повернув так, що вона її прогнала.

Оскільки всі причини були однаково важливими, то апелянт був зобов'язаний подати в апеляційній скарзі всі — які він вважав за потрібне — процесуальні або судові порушення і детально вказати на вимоги щодо зміни чи скасування оспорюваного присуду. При цьому дозволялося використовувати тільки фактаж з того матеріалу, який розглядався під час проведення судового процесу.⁷⁷

Останній вимозі надавалося великого значення, бо про неї вказують такі правознавчі джерела періоду Гетьманщини, як «Процесс...», «Краткий свод статута».

⁷⁶ Там само.С.37.

⁷⁷ Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722-1727 рр. дис... докт. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія К., 1993. С.207.

Хоч апелянт нічого вже не міг додавати до того матеріалу, який використовувався у суді, проте в окремих судових протоколах фіксуються моменти, коли в апеляціях спиралися на факти чи обставини, що були відсутні при першому судовому розгляді, та й апеляційний суд часом брав до відома нові докази або доповнював вже існуючі.⁷⁸

Як уже зазначалося, найчастіше касації подавалися проти самого судового органу і тоді проводилося так зване апеляційне судочинство. На момент внесення оповіщення, а потім й самої апеляції потрібно було припинити виконання присуду через це, що він не міг мати законної сили і судовий орган не давав дозволу на його виконання. У разі порушення цієї вимоги суддів чекала суворе покарання, включаючи смертну кару.

Після оголошення апеляції, суд, який проводив розгляд справи, видавав на вимогу сторони витяг із детальним описом усіх обставин проведення процесу з цієї справи.⁷⁹ Названий документ був необхідний вищій судовій інстанції для того, щоб ознайомитися з матеріалами проведення розправи у нижчому судді та зробити висновки щодо правильності організації самого судового процесу та вимог апелянта.⁸⁰ Коли сторона не була задоволена результатом апеляції і бажала далі продовжити касаційні дії, тоді суд зобов'язаний був видати витяг із своєї розправи.

Якщо сторона мала претензії до змісту витягу, тоді відповідна апеляційна інстанція домогалася від зазначеного суду подати їй всі протоколи судового засідання, що той повинен був виконати без жодних зволікань. При умові відповідності апеляції всім нормативно-правовим вимогам і дотриманні черги її подання суд приймав цей документ. В іншому випадку він її відкидав, не розпочинаючи розправи.

⁷⁸ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.С.36.

⁷⁹ Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657-1674 годов. [под ред. А.Лазаревского.Чернигов: Типография губернского правления, 1887.С.95.

⁸⁰ Василенко М. Матеріали до історії українського права.С.12.

Обидві сторони зобов'язані були прибути на апеляційний розгляд справи в зазначений термін. У разі неявки однієї із сторін на судове засідання в зазначений термін без поважних причин вона програвала справу. Причини, які могли оправдати відсутність сторони, були такі ж, як і в нижчих судах.

Важливим моментом у прийнятті рішення апеляційним судом було те, чи характер присуду змінювався чи залишався таким, як його виніс нижчий суд. Додатково в цьому судовому рішенні так само вказувалися дані про кошти та міру покарання. У випадку, коли апеляційна інстанція підтвердила судовий присуд нижчого суду, тоді апелянт зобов'язаний був повернути всі затрачені протилежною стороною видатки на судовий процес в подвійному розмірі. Так само накладалися матеріальні стягнення на користь суддів за завдану їм моральну шкоду через те, що апеляція вважалася для них образою. При умові необ'єктивного чи несправедливого присуду, винесеного нижчим судом, вищий апеляційний суд зобов'язував тих суддів повернути апелянтові всі його матеріальні затрати на судовий процес у потрійному розмірі.⁸¹

Якщо сторона не була вдоволена постановою в апеляційному порядку, тоді вона зверталася до наступної вищої судової установи. Через це від присудів апеляційних судів часто залежала подальша доля апеляції. У апеляційній системі Гетьманщини не обмежувалася кількість звернень, що в свою чергу ставало причиною проходження одного і того ж процесу через різні апеляційні інстанції і це часто призводило до зловживання і затягування апеляційної розправи на декілька поколінь.⁸²

У процесі Гетьманщини, крім звичайної апеляції, використовувався також відкличний засіб проти конкретних суддів, які приймали судові рішення.

⁸¹ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.С.36.

⁸² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст.С.172.

Якщо сторона не була вдоволена судовим присудом, вона могла подавати апеляцію, або викликати суддів на «очевистую рьч». ⁸³ Тут оскаржування подавалося не проти судового рішення як такого, а проти судової особи взагалі. У кримінальних справах в основному це діялося тоді, коли суддя відмовлявся прийняти апеляцію. ⁸⁴ Тоді розгляд судової справи призупинявся до повного завершення вже нової справи між протестуючою стороною і самим суддею. У цьому випадку сторона могла це зробити сама відразу після заслуховування присуду. У разі її відсутності при зачитуванні вироку, вона мала право передати через возного, який приходив для введення в дію судового вироку. З цього моменту судова постанова втрачала свою юридичну силу. Сторона подавала скаргу у Генеральний суд, для цього відводився термін шість тижнів. Після прийняття скарги зазначена установа видавала позов апелянту, а він, у свою чергу, його через возних вручав оскарженим суддям. У цьому випадку суддя зобов'язаний був прибути особисто в апеляційний суд. ⁸⁵ У випадку судового розгляду коли скарга позовника була виправдана, тоді оскаржена сторона мала повернути всі судові витрати, а крім того за неправильний присуд суд платив грошовий штраф.

На суддів можна було вносити як апеляцію, так і скаргу. Це залежало від конкретного випадку. Так, апеляцію не дозволялося вносити проти заочних присудів, а використовувати в таких випадках лише скаргу. На випадок недопустимості апеляцій, коли це зумовлювалося юридичними нормами, використовувалася скарга. Також коли суд відмовився прийняти апеляцію, що

⁸³ Падох Я. Грунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII століття. Львів: НТШ, 1994. С.223-224.

⁸⁴ Там само.С.220.

⁸⁵ Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссиею гр.Румянцева за 1767 г. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.К.: Универ.тип., 1891.Кн.5.С.133.

була присуджена проти його рішення, тоді апелянт мав право внести скаргу на тих суддів у вищу судову установу.⁸⁶

У судовому процесі Гетьманщини було також відоме відновлення процесу. Він належав до надзвичайного способу перегляду судового рішення або вироку і відрізнявся від інших форм апеляцій тим, що впроваджувався після вступу постанови у законну силу.

Причин для відновлення процесу було багато, головна з них — поява нових обставин, раніше не відомих суду, сторонам та їх представникам. У практиці відновлення процесу було пов'язане із встановленням фактів зловживання суддів та інших учасників процесу. Поновлення судового процесу відбувалося при умові, коли присуд було видано через підступ протилежної сторони або адвоката, який був підкуплений і зрадив інтереси свого клієнта, чи їх обману на підставі фальшивих доказів. До них належали обставини, що були встановленні після завершення судового процесу і до того не були відомі судові.⁸⁷ Крім того, допускалось також відновлення процесу і в тих випадках, коли шляхом обману і підступу було винесено постанову суду заочно.

Завершальною стадією кримінального процесу Гетьманщини було виконання судових вироків. Вони відбувалися, як правило, після того, коли постанова вступала в законну силу. Вся діяльність щодо фактичного виконання вироку в другій половині XVII ст. на території Гетьманщини в більшості випадків лежала на самому суді. У справах, де не допускалася апеляція, судова постанова виконувалася негайно. В більшості випадків це відносилось до спростування клевети самим обвинуваченим, вигнання з міста або побиття, також ув'язнення засудженого. Безпосередньо судові вирoki виконував кат, або як тоді називали «містр», при необхідності судовий орган міг

⁸⁶ Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. : суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. Харьков: Типография Губернского Правления, 1895. С.220.

⁸⁷ Василенко М. Матеріали до історії українського права. С.53.

залучати міських слуг чи козаків. У джерелах процесуальної практики знаходимо факти, де допоміжними особами при виконанні вироків виступали самі засудженні, які погоджувалися виконувати судові вирoki над іншими засудженими.⁸⁸

У ролі виконавчих органів виступали різні ланки органів місцевого управління, які в цей час одночасно були наділені й судовою компетенцією. Також вони могли виконувати судові постанови й інших судів.

Проте у більшості випадків судові вирoki виконувалися за місцем засудження підсудного. Підставою для їх здійснення вважався судовий вирок, що набирав законної сили.⁸⁹ Щоправда, в судовій практиці траплялися порушення зазначеної норми. Тобто були випадки, коли судові вирoki виконувалися до того, як були оголошені сторонам і набули законної сили. Іноді виконувалися судові вирoki цехових або духовних судів, незважаючи на те, що кримінальний процес був у компетенції тільки загальних судів.

Кожний вирок мав без зволікань виконуватися, про що й вказувалася в самому його змісті. Винятком — що призводив до його відкладення — могло бути тільки оскарження самого вироку у формі апеляції перед вищою судовою інстанцією; в такому випадку виконувалася апеляційна судова постанова.

У випадку, коли у кримінальній справі крім фізичного покарання зазначалося про майнове чи матеріальне стягнення, тоді на підставі зазначеного вироку видавався письмовий документ, так званий «ув'язчий лист». Про нього суд обов'язково обумовлював у своїй постанові.

У судовій практиці Гетьманщини найчастіше предметом стягнення виступали грошові цінності або майно. Причиною тому було те, що потерпіла сторона більше була зацікавлена в матеріальному відшкодуванні, ніж у покаранні злочинця. Проте це не була якась спонтанна акція. За вказівкою суду

⁸⁸ Левицкий О. Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии. *Киевская старина*. Т.67. 1899. С.390-398.

⁸⁹ Права, по которым судится малороссийский народ. гл.VIII, арт.26, 27.

в засудженого конфісковували рухоме майно, після чого тим же органом проводилося його оцінювання у грошовому еквіваленті і тільки після того передавали потерпілому.

У судовій практиці досліджуваного періоду широко використовувався присуд у формі грошової компенсації, що називався «головщиною». У процесуальних документах періоду Гетьманщини фіксуються вирoki у формі накладання майнового покарання і за навмисне поранення чи скалічення потерпілого.⁹⁰

Суди Гетьманщини в другій половині XVII ст. часто практикували у своїй діяльності так звану нав'язку, тобто накладання грошового штрафу, який треба заплатити у разі відшкодування на користь потерпілому за моральну кривду.⁹¹

У судочинстві часто застосовувався відробок чи виробок. Пояснюється це тим, що метою покарань була, в першу чергу, компенсація втрати потерпілої сторони. При умові, коли звинувачена сторона за своїм матеріальним становищем не могла виконати вимог цього присуду, тоді її присуджували до відробку. Що стосується цього виду вирoku, то суд не тільки сам його виносив, а й дозволяв підсудним добровільно йти на відробок до протилежної сторони, щоб та його помилювала.⁹²

У період Гетьманщини у судовій практиці широко застосовувалися покарання не тільки проти майна злочинця, а й особисто проти нього. Як правило, вид і розмір покарання залежали від соціального становища злочинця та потерпілого. Посилення кримінальної репресії пояснюється широким застосуванням нових норм кримінального права, а також розповсюдженням на території України російського кримінального права, зокрема військово-

⁹⁰ Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. С.66.

⁹¹ Лохвицька ратушна книга др. пол. XVII ст. : Збірник актових документів / Відп. ред. І. П. Чепіга. К.: "Наукова думка", 1986С.236

⁹² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века.С.145.

кримінальних законів. Присуджували злочинців до страти через відрубання голови.⁹³

Часто, як міра покарання через тілесне пошкодження, застосовувався так званий «ущербок на члонках». У таких випадках проходило відрубання руки або ноги, а також відрізання носа або вуха. До тілесних покарань можна віднести і побиття, яке застосовувалося в різноманітних способах, використовуючи при цьому такі знаряддя езекуції, як кий, батоги чи канчуки. Паралельно з ними в судовій практиці застосовувалися й інші міри кримінальних покарань: ув'язнення в темниці, вигнання з місця проживання, позбавлення честі.

Для виконання судового вироку, що був пов'язаний із стягненням майна, визначався термін — чотири тижні. При заочному винесенні рішення судовий орган видавав боржникові «увещательное письмо»; згодом воно отримало назву «увещательная грамота». Проте дозволялося встановлювати окремі терміни для виконання вироку винною стороною. При умові недотримання зазначеного терміну судові та виконавчі органи самі притягалися до накладання грошового штрафу на користь потерпілої сторони. Так само за рахунок стягувача оплачувалися послуги посильних та судових виконавців.

Основні юридичні вимоги Гетьманщини щодо порядку звернення стягнення на майно опиралося на норми Литовського статуту.

На відмінну від вироків у кримінальних справах, що були пов'язані з накладанням грошових штрафів або майнових стягнень, у смертних покараннях страта засуджених проводилася тільки тоді, як вирок пройшов апробацію у гетьмана та у військовому генеральному суді. Це ж саме відносилось і до присудів щодо позбавлення честі, особливо відносно шляхтичів.⁹⁴

Смертна кара не застосовувалася до неповнолітніх до яких відносилися хлопці до 16 років та дівчата до 13 років, також до літніх людей та вагітних

⁹³ Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 р. / [упор. І.Крип'якевич та І.Бутич].К.: Вид-во АН УРСР, 1961.С.110.

⁹⁴ Инструкция гетьмана Данила Апостола малороссийским судам.С.151.

жінок. Під помилювання підпадали засуджені на смерть у випадку, коли дівчина обирала його собі за чоловіка.⁹⁵ У судовій практиці Гетьманщини часто траплялися випадки помилювання засудженого до страти в останню мить перед самим виконанням езекуції.⁹⁶

Сама страта, як правило, проводилася під час ярмаркових днів, коли було найбільше народу, на ринку або на центральному майдані біля ганебного стовпа. Перед початком виконання езекуції засудженому давали можливість висповідатися та попрощатися з рідними й близькими йому людьми. Після прощання писар ще раз зачитував протокол із судовим вироком, після чого він виконувався.

Біля стовпа ганьби виконували також й інші езекуції, а саме: виставляли прив'язаного злочинця на вселюдне посміховище. Таке покарання носило значення додаткового. Приводилося в дію тілесні покарання через каліцтво — це відрізання вуха, носа, ноги чи руки, а також побиття киями чи буками. Останній вид покарання найвірогідніше застосовувався під впливом кримінального права Запорозької Січі, де, як відомо, була широковживана так звана «кийова карність», нормою якої було 50-100 ударів після чого людина помирала.⁹⁷

Арештованого утримували у в'язниці за його ж кошт. З нього брали плату на свічки, дрова. За його рахунок утримувались керуючий в'язницею- переважно це був отаман, та сторожі й наглядачі. За злочинця, засудженого на смерть, і за невинно посадженого платив винуватець ув'язнення.⁹⁸

⁹⁵ Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. *Киевская старина*. Т.88.1905.С.89-97.

⁹⁶ Левицкий О. Обычные формы заключения браков Южной Руси в XVI и XVII вв. *Киевская старина*. Т.58.1900.С.12-15.

⁹⁷ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.Т.1. Наук, думка, 1990.С.152.

⁹⁸ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782).С.148.

Паралельно з ув'язненням проти арештованого застосовувалися спеціальні додаткові заходи покарання. Йому одягали на руки та ноги дві дошки з вирізами для шиї та ніг, так звані «гусаки». На шию накладався залізний обруч, яким приковували до стіни, що називалося куною. Політичних злочинців, як правило, заковували в кайдани.

У в'язниці суворо дотримувалися такого режиму утримування, який був указаний у судовому вирокі. В іншому випадку за його порушення винні мали заплатити грошовий штраф потерпілій стороні. Позивач мав право перевіряти в'язниці і стежити за порядком виконання присуду відносно злочинця.

У судовій практиці часто застосовувалися помилювання на підставі амністії, навіть прощалася вина засудженого на смерть.

Отже, можна відзначити, що у період існування Гетьманської держави було сформовану цілісну систему органів процесуальної дії, яка відповідала тогочасним правовим вимогам. Проте на початку XVIII століття вона зазнавала значного впливу з боку нормотворення російського царизму, що стало передумовою реформування системи процесуальної дії Гетьманщини. Було реконструйовано структуру та механізм функціонування судово-адміністративних органів у сфері процесуальної діяльності на основі принципів судочинства, які були вироблені правовою культурою як європейського та російського права, так і тогочасної української правової думки.

В досліджуваний період у Гетьманщині сформовано свою судову систему та судочинство, які успішно функціонували. Ця система, хоч і мала свої недоліки, відображає прагнення побудови нового, безстанового, дійсно народного судочинства. У судочинстві Гетьманщини дотримувались авторитету судових інстанцій, і вища інстанція зважала на постанову нижчої. Характерною рисою судоустрою в період Гетьманщини є поєднання судової влади з адміністративною, що призводило і до певних негативних ознак кримінально-процесуального права, а саме: залежності судів від адміністративних органів влади та судової тяганини.